

## *СЛОВОТВІРНА МОРФОНОЛОГІЯ НУЛЬСУФІКСАЛЬНИХ ДЕВЕРБАТИВІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ*

**Інна ДЕМЕШКО (Кіровоград)**

У статті встановлено механізми впливу на структуру нульсуфіксальних девербативів, виявлено морфологічні позиції, релевантні для питомих віддієслівних іменників, утворених способом нульової суфіксації, встановлено морфологічні типи нульсуфіксальних дериватів із морфологічними різновидами, з'ясовано особливості морфологічних моделей безафіксних девербативів в українській мові.

The paper determines the mechanisms which influence the structure of zero-suffix derivatives; it defines morphological positions relevant for Ukrainian verbal nouns which are formed with the means of zero suffixation; it also establishes the peculiarities of the morphological models of zero-affix derivatives.

На сучасному етапі розвитку української словотвірної морфології спостерігаємо систематизацію словотвірних одиниць на нових концептуальних і методичних засадах. Питання внутрішньої організації слова, комплексний аналіз семантичних, словотворчих і граматичних ознак девербативів залишається актуальною проблемою граматики української мови. Тому концептуальний апарат морфології потребує подальшого вдосконалення й аналізу, упорядкування й узгодження з понятійними і термінологічними системами суміжних лінгвістичних дисциплін.

Якщо словотвірний синтез передбачає врахування сполучувальних закономірностей, то його кінцева мета – відображення словотвірної системи або підсистеми у вигляді моделей, що дають уявлення про словотвірну парадигму різного складу й об'єму для формальних і семантичних класів похідних.

Для української мови, як і для всіх слов'янських мов, характерні морфологічні модифікації, що функціонують у формо- і словотвірній системах. На шляху становлення морфології як науки вагомий крок був здійснений представниками Казанської лінгвістичної школи – І.О. Бодуеном де Куртене та його послідовником М.В. Крушевським. І.О. Бодуен де Куртене ввів у науковий обіг термін «альтернація», провів класифікацію чергувань, а також звернув увагу на морфологічну значущість окремих типів чергувань: «Гомогенні фонемі (що виникли з однієї фонемі) в морфології відіграють таку ж роль, як і рухомі словотворчі морфемі (афікси). Подібно до суфіксів, префіксів і т. ін., корелятиви теж слугують засобом розрізнення морфологічних категорій» [1, 301]. Однак І.О. Бодуен де Куртене не створив морфологічної теорії, оскільки на той час фонологія не була сформована як наука, тому не були сформовані морфологічні явища і не виявлені закономірності сполучуваності кореневих морфем із суфіксальними. Після виходу праці М.С. Трубецького стало можливим становлення морфології як науки і розробка морфологічної теорії.

Основи морфології заклав у 30-х роках ХХ ст. учасник Празького лінгвістичного гуртка М.С. Трубецької, якому належить розробка теоретичних понять, методів і практичне застосування до конкретного матеріалу слов'янських мов. М.С. Трубецької виділив три розділи морфології: 1) теорія фонологічної структури морфем; 2) теорія комбінаторних звукових змін; 3) теорія звукових чергувань (структура морфем → модифікації структури → основні регулярні механізми модифікації) [19, 117]. М.С. Трубецької, розглядаючи питання про модифікації морфем, прагнув виявити всі контекстні варіанти морфем. Третій розділ включає характеристику чергувань у залежності від умов і граматичних функцій, а також передбачає вивчення структури альтернативних рядів при словозміні і словотворенні, морфологічної структури іменних і дієслівних парадигм.

Питання альтернативі уже розроблялися в працях І.О. Бодуена де Куртене, М.В. Крушевського, Х. Улашина, але у працях М.С. Трубецького вони мали систематичний характер і теоретичне осмислення на базі празької лінгвістики. Морфологічна проблематика розроблялася також в працях О.О. Потєбні, Л. Блумфілда, О.О. Реформатського, Д.С. Уорта, І.І. Ковалика, Р.І. Аванесова, О.А. Земської, Л.Л. Гумецької, Н.Є. Ільїної, В.Б. Касевича, В.В. Лопатіна, В.Г. Чурганової, Л.Е. Калнинь, Е.А. Макаєва, О.С. Кубрякової, Ю.Г. Панкраца, Р. Лясковського, Н.Є. Ананієвої, Т.В. Попової, Т.В. Булигіної, О.Д. Шмельова, І.С. Улуханова, Л.М. Полюги, Н.Ф. Клименко, Л.Л. Гумецької, Л.О. Родніної, А.М. Беспаленка, В.О. Горпинича, К.Г. Городенської, З.С. Сікорської, В.В. Грещука, О.Ф. Пінчука, М.Я. Плющ, Л.І. Комарової, І.В. Козленко, М.В. Кравченко, М.Ю. Федурко, К. Ковалик, В.І. Золхоєва, С.М. Толстої, І.Б. Іткіна, М.Ф. Алефіренка, В.А. Дибо та ін.

Питання про об'єкт і завдання морфології, статус морфологічних одиниць, морфологічні концепції, вивчення валентності віддієслівних похідних ще залишається відкритим. Суперечлива природа морфологічних явищ породжує різні погляди на їх роль у сучасній українській мові. Ця проблема ускладнюється впливом на морфологічні концепції різних фонологічних шкіл. Так, М.В. Кравченко, І.Ф. Савченко, описуючи морфологічні явища в системі українського словотвору, спираються на фонологічні погляди П.П. Коструби. Л.О. Кондакова, І.В. Козленко – на фонологічні погляди Л.В. Щерби та Н.І. Тоцької. Т.В. Попова, досліджуючи морфологічні типи субстантивних парадигм в слов'янських мовах, спирається на погляди Р.І. Аванесова, використовуючи теорію «сильних» і «слабких» фонем.

Метою статті є дослідження синхронного опису морфологічних трансформацій питомих девербативів, утворених способом нульової суфіксації. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) встановити механізми впливу на зовнішній вигляд девербативів, утворених способом нульової суфіксації; 2) виявити морфологічні позиції, релевантні для питомих нульсуфіксальних віддієслівних іменників;

3) окреслити риси морфонологічних моделей безафікських девербативів.

З метою розв'язання поставлених завдань було проаналізовано 2 492 девербативи, утворені способом нульової суфіксації, які отримано способом суцільного добору зі “Словника української мови” в 11-и томах (1970–1980), “Інверсійного словника української мови”(1985), “Шкільного словотвірного словника української мови” /Уклад. Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк (2005).

Аналіз фактичного матеріалу засвідчує наявність механізмів впливу на зовнішній вигляд девербативів, утворених способом нульової суфіксації:

1) вокалічні і консонантні альтернативи; 2) операція усичення дієслівної фінали; 3) нарощення; 4) модифікація наголосу. Необхідно зазначити, що трансформації зазнають переважно кінцеві консонанти мотиваторних компонентів – основних морфем. Терміном “основна морфема” позначаємо мотиватор. С.М. Толстая, досліджуючи морфонологію словозміни і словотворення польської мови, зазначає, що “основа виступає об'єктом дії ряду морфонологічних перетворень, які зазнає морфема: саме з трансформацією основи слова (мотиватора) в основу-морфему мотивата й оформлення основи слова (мотивованої) пов'язані такі явища, як лінійні модифікації (усичення, нарощення і т. д.) й акцентні зміни” [18, 61]. Основну морфему ще називають суперморфемою, оскільки вона може складатися з кількох морфем [Там само].

Фактичний матеріал засвідчує, що межа між основою і формантом визначають морфонологічно релевантну позицію, в якій діє механізм морфонологічної модифікації. Характеризуючи морфонологічну позицію, необхідно враховувати відмінність між реляційним (дескриптивно-дистрибутивним, статичним) і операційним (передбачуваним, динамічним) підходом. При дослідженні дескриптивно-дистрибутивного типу позиція розуміється як оточення, в якому перебуває певна одиниця, а при операційному підході позиція розуміється як певний механізм вибору оточення і модифікація мотивата під впливом форманта.

Як самостійний розділ морфонологія була представлена в граматиках слов'янських мов: російської [5; 15], польської [22], чеської [23].

Різне уявлення про структуру морфонології пояснює те, що в одних граматиках морфонологію розглядають як частину формальної морфології, а в інших – як функціональну фонологію морфем.

У лінгвістиці і досі ще немає загальноприйнятого розуміння морфонології в колі лінгвістичних дисциплін, не визначено статус її основних одиниць. Це пояснюється неоднорідністю самого предмета, який, з одного боку, пересікається з фонологічними фактами (позиційно зумовлені чергування, фонемний склад морфем), а з іншого боку – з морфологічними фактами (явища, що мають іншу природу на межі морфем). Оскільки морфонологія займає проміжний рівень між фонологією і морфологією, то виникає складна залежність морфонологічних змін від результатів фонологічного і морфологічного аналізу. Так, в працях із морфонології російської, польської мов та інших слов'янських мов, орієнтованих на

концепцію московської фонологічної школи, проводиться розмежування обумовлених і необумовлених (морфонологічних) чергувань. В.В. Лопатін зауважує, що необхідною умовою морфонологічного опису виступає розмежування морфонологічних явищ від фонологічно-фонетичних як явищ іншого мовного рівня. Не можна вважати позиційні зміни однієї фонемі об'єктом морфонологічного аналізу [11, 124]. О.С. Кубрякова і Ю.Г. Панкрац дотримуються думки, що визначення ролі морфонологічних явищ на синхронному рівні залежить від того, які явища кваліфікуються як морфонологічні і на основі яких критеріїв вони виділяються. Встановленню критеріїв повинно передувати визначення об'єкта морфонології і характеристика об'єкта її опису. На їх думку, таким основним об'єктом вивчення є правила фонологічної реалізації морфологічних структур слова і морфем, що входять до складу слова, а також морфів морфемі в тій мірі, в якій вони виявляються при виконанні цими одиницями їх морфологічних і – ширше – граматичних функцій. О.С. Кубрякова і Ю.Г. Панкрац зазначають, що центральною проблемою морфонології залишається питання про варіювання або альтернування морфів однієї морфемі як при виконанні ними різних граматичних функцій у складі слова, так і при об'єднанні морфем в одне ціле (тобто на міжморфемних швах – І.Д.) [10, 10].

Аналізуючи формальні модифікації морфем, необхідно розрізнити чергування, що мають парадигматичний (варіанти морфем) і синтагматичний (сполучуваність морфем) аспект, а усичення належить до морфонології слова, що виступає засобом організації морфемної послідовності (синтагматичний аспект) в межах основи мотивата.

Варто погодитися з думкою С.М. Толстої, що завдання морфонологічного опису полягає в тому, щоб виявити регулярність чергувань і представити їх у вигляді певної системи і певного набору морфонологічних правил, які б відносились до класів морфем, класів позицій [18, 80].

Розбіжність у поглядах на морфонологічну позицію спричинила виникнення різних класифікацій. Н.Є. Ільїна пропонує розрізнити перцептивні (сильні і слабкі) і сигніфікативні (сильні і слабкі) морфонологічні позиції. У запропонованій класифікації враховуються фонетичні позиції, розроблені О.О. Реформатським. Запропонований опис перцептивних позицій О.О. Реформатського ґрунтується на функціях фонем. При цьому враховується реалізація фонем у головному вияві чи варіантах фонем. Сигніфікативні позиції відрізняються від перцептивних [14, 56]. Під поняття сильної сигніфікативної позиції автор визначає позиції найменшої зумовленості наступним афіксом фонемі, що реалізує морфему, а під поняття слабкої – позиції найбільшої зумовленості [14, 57].

О.А. Земська і В.В. Лопатін розрізняють два різновиди морфонологічних позицій – парадигматичну і синтагматичну. О.А. Земська зазначає, що парадигматичний аспект морфонології “вивчає, який із реально зафіксованих в словах морфів складають одну одиницю загального характеру – морфему”, а синтагматичний – “сполучувальні властивості основних та афіксальних

морфем, умови їх пристосування” [6, 14–15]. При перспективному дослідженні типової словотвірної парадигми девербативів особливої актуальності набуває думка дослідниці, що “при вивченні синтагматичного аспекту словотворення необхідно чітко розмежовувати два типи правил:

1) з’ясування валентних характеристик морфем; 2) з’ясування умов морфонологічного пристосування морфів у процесі їх поєднання у слові після здійснення вибору” [6, 25].

Можна погодитися з думкою С.М. Толстої, що розуміння поняття “морфонологічна позиція” перебуває в залежності від пропонованого дослідником підходу до вивчення морфонологічних явищ – дескриптивно-дистрибутивного (реляційного, статичного) чи операційного (передбачуваного, динамічного). При дескриптивно-дистрибутивному підході під морфонологічною позицією розуміють певне оточення, контекст, у якому виступає та чи інша одиниця, а при операційному – модель, механізм вибору оточення, модифікації [18, 162]. Т.В. Булигіна зазначає, що класи позицій встановлюються не тільки за ознакою їх однорідного впливу на сусідні одиниці, а й врахування граматичного характеру одиниць і їхнього фонетичного складу [2, 329].

В.В. Лопатін зазначає, що “кожен із словотворчих морфів мотивованих слів характеризують два показники: лінійна сполучуваність із певними фонемами сусідніх морфів (синтагматичний аспект) і сполучуваність з певними морфонемами сусідніх морфем (парадигматичний аспект)” [11, 269].

В.В. Волков, характеризує види дериваційних моделей, зазначає, що дериваційні моделі аналітичного типу можуть будуватися на трьох рівнях абстракції: 1) на рівні окремого слова; 2) на рівні словотвірного типу, в класичній інтерпретації, фактично на рівні частини мови; 3) на рівні семантичних і формальних класів твірних і похідних [3, 99]. Однак такі дериваційні моделі не завжди враховують морфонологічні явища, тому необхідно встановити морфонологічні моделі і виявити морфонологічні позиції, в яких враховуються морфонологічні трансформації. Для девербативів, утворених способом нульової суфіксації, – це операція усічення, консонантні і вокалічні альтернації, модифікація наголосу.

Лінійні перетворення дієслівної основи, крім усічення, часто поєднуються з чергуванням. Аналізуючи формальні модифікації морфем, необхідно розрізняти чергування, що мають як парадигматичний (варіанти морфем), так і синтагматичний (сполучуваність морфем) аспект, а усічення належить до морфонології слова, що виступає засобом організації морфемної послідовності (синтагматичний аспект) в межах основи мотивованого слова.

Аналіз лінійних перетворень дієслівної основи дає можливість вивчити механізм взаємопристосування мотиваторів до дериваційних засобів, для яких властиві різні морфонологічні засоби, оскільки дієслівна основа має вокалічний і консонантний різновиди. Необхідно зазначити, що морфонологічні засоби носять регулярний характер.

Л.М. Третевич, досліджуючи словотвірну семантику українських девербативів з нульовим суфіксом, виділяє п’ять моделей, дериваційно-

семантичне наповнення яких дозволяє представити загальну картину їх словотвірної-семантичної структури. Визначаючи дериваційну семантику віддієслівних іменників, утворених способом нульової суфіксації, автор виділяє девербативи, яким властиве первинне словотвірне значення (СЗ) абстрагованої дії (стану) (*біг, лет; оборона; відліч, оповідь; пересміхи; вдих, вимах*) і віддієслівні іменники, які мають вторинні предметні СЗ, що виявляється при реалізації всіх п'яти моделей: 1) СЗ результату дії (*перелом, перегін; добудова, засмага; покидь; відходи*); 2) СЗ засобу (інструмента) дії (*зчеп, злив; підпора, підойма, вага; прив'язь, мазь*); 3) СЗ суб'єкта дії (*пророк, напад; обслуга, допомога*); 4) СЗ особи (*заброда, підлиза, перебреха, рева*); 5) СЗ об'єкта дії (*висів, застав; вистава; позика, їжа; проповідь; перекази*); 6) СЗ кількості дії (*намолот, ужін, вивіз; навантага, недовага; заваль*); 7) СЗ місця дії (*в'їзд, витік, брід; загорожа, оселя, переправа; прив'язь; підступи; ложе*); 8) СЗ часу дії (*захід; вислуга*); 9) СЗ способу дії (*виголос, засіл; вимова; перев'язь*) [17, 122]. Автор зауважує, що словотвірна багатозначність нульових суфіксів у сучасній українській мові виявляється в тому, що за їх допомогою відбувається транспозиційне чи мутаційне перетворення семантики твірних дієслів або суміщення транспозиції та мутації. Ці основні види транспозиції дієслів в іменники при нульовій суфіксації можуть супроводжуватися модифікаційним перетворенням або кваліфікативною видозміною семантики мотивуючих [17, 128–129]. Таким чином, нульсуфіксальні девербативи в українській мові мають первинне словотвірне значення абстрагованої дії (стану) і вторинні предметні словотвірне значення (результату дії, інструментала, суб'єкта дії, особи, об'єкта дії, кількості дії, місця дії і способу дії).

У працях зі словотвору відсутня системність і експліцитність викладу матеріалу, зокрема при творенні нульсуфіксальних девербативів, не встановлені типи морфонологічних змін, відсутня фонологічна класифікація мотиваторів, не наводяться морфонологічні правила, за якими відбувається усічення мотивативів.

Д. Уорт зробив спробу найбільш експліцитного і економного опису морфонологічних перетворень, що відбуваються при творенні віддієслівних іменників, утворених способом нульової суфіксації (питання семантики не були враховані), виділивши чотири морфологічні типи нульсуфіксальних девербативів: 1) іменники чоловічого роду (рос. *принос, раскол*); 2) іменники жіночого роду (рос. *защита, награда*); 3) іменники спільного роду на *-а* (рос. *растеря, обжора*); 4) іменники жіночого роду третьої відміни (рос. *брань, запись*) і як різновид перших двох типів *pluralia tantum* (*переговори, клопоти*). Д. Уорт, досліджуючи морфонологічні особливості іменників, утворених способом нульової суфіксації в російській мові, визначає в кожному морфологічному типі по чотири морфонологічні різновиди [21, 77–78].

У сучасній українській мові нульовий суфікс утворює: 1) іменники чоловічого роду другої відміни (*блиск, вияв, підбір*); 2) іменники жіночого роду першої відміни (*відміна, вимога, перемога*); 3) іменники спільного роду

на **-а** (*вирва, непосида, причена*); 4) іменники жіночого роду третьої відміни (*зав'язь, відповідь, потерть*); 5) іменники, що вживаються у формі *pluralia tantum* (*опади, ліки, устої*).

У першому морфологічному типі (1182) наявні такі морфонологічні різновиди: 1) усічення мотиватора, модифікація наголосу (*задуматися – задум*); 2) усічення мотиватора, консонантні альтернативи (*кликати – клич*); 3) усічення, депалаталізація зубних, вокалічні альтернативи і модифікація наголосу (*свистіти – свист, розганя'ти – розгін*); 4) усічення мотиватора, вокалічні і консонантні альтернативи, модифікація наголосу (*зростати – зріст, дзвоніти – дзвін*).

У другому морфологічному типі (158) спостерігаються в основному ті ж морфонологічні різновиди, але з іншим розподілом: 1) відбувається усічення мотиватора і не супроводжується іншими його змінами (*думати – дума, згодитися – згода*); 2) усічення мотиватора, депалаталізація (*довіряти – довіра, забороняти – заборона*); 3) усічення, зворотні чергування, модифікація наголосу (*обложити – облога, розлучити – розлука*); 4) усічення мотиватора, вокалічні альтернативи (*опертися – опора*).

У третьому морфологічному типі (93) дещо змінюються різновиди: 1) усічення мотиватора, модифікація наголосу (*заїкатися – заїка*); 2) усічення мотиватора, зворотні чергування (*калічити – каліка*).

У четвертому морфологічному типі (82) спостерігається два морфонологічні різновиди: 1) усічення мотиватора, модифікація наголосу (*обміліти – обміль*); 2) усічення мотиватора, палаталізація і модифікація наголосу (*зав'язатись – зав'язь, заповідати – заповідь*).

П'ятий морфологічний тип (76) має два різновиди: 1) усічення мотиватора, модифікація наголосу (*опадати – опади, мандрувати – мандри, переговорювати – переговори*); 2) усічення мотиватора не супроводжується іншими його змінами (*вібрати – вибори, устояти – устої*).

Л.М. Третевич, аналізуючи віддієслівні іменники, мотивовані префіксальними дієсловами, зазначає, що в іменниках, мотивованих дієсловами з префіксом **ви-** із значенням абстрагованої дії, стану і пов'язані з ними предметні значення, незалежно від їх семантики і парадигматичного оформлення частіше наголошеним є префікс (у 153 дериватах із 161): **вігрів, витрата, вігін**. В іменниках жіночого роду з флексією **-а** наголос закріплюється не тільки за кореневою морфемою, але й за другим складом від кінця без уваги на словотвірну семантику дериватів (604 іменники із 646): **вправа, вимова, перегорода** [16, 64].

Наголос у нульсуфіксальних іменниках може виконувати і розрізнявальну функцію: **відклад** із значенням абстрагованої дії і **відклад** із предметним значенням.

Аналіз морфонологічних різновидів п'яти морфологічних типів нульсуфіксальних дериватів за методикою Д. Уорта дає можливість експліцитно та економно описати особливості словотвірної морфонології нульсуфіксальних віддієслівних іменників в українській мові.

Клас твірних основ	Суфікс	Морфологічний тип	Кількість дериватів	Морфонологічні різновиди	Модифікації основ	Приклади
1	2	3	4	5	6	7
Vb	-Ø	1	1182	1.1. 1.2. 1.3. 1.4.	C//C, C/C', V//V	запас, причал, клич, вимір, дозвіл, дзвін, приріст
Vb	-Ø+-a	2	158	2.1. 2.2. 2.3.	C//C, C'//C, V//V	дума, присвята, напруга, довіра, заборона, опора
Vb	-Ø+-a	3	93	3.1. 3.2. 3.3.	C//C, C//C	нероба, заїка, надоїда, каліка, найда, зайда
Vb	-'Ø	4	82	4.1. 4.2. 4.3.	C/C'	обміль, заповідь, дєрть, хіть, заваль, обміль
Vb	-Ø+-u (-i)	5	76	5.1. 5.2. 5.3.	C//C, V//V	переговори, пошуки, мандри, устої, ноші, вибори, збори

Як видно з наведеної таблиці, для нульсуфіксальних девербативів консонантні і вокалічні альтернації характерні для першого і другого морфологічних типів.

Для віддієслівних іменників, утворених способом нульової суфіксації, продуктивними є вокалічні зміни в корені: {и//і}: *забирати* – *забір*, *збирати* – *збори*, *опиратися* – *опір*); {o//e}: *помолоти* – *помел*; {#/e}: *замислити* – *замисел*, *рівняти* – *рівень*; {#/o}: *запнути* – *запона*, *підіймати* – *підйом*; {i//#}: *зібрати* – *збір*; {#/i}: *руйнувати* – *руїна*; {o//i}: *заслонити* – *заслін*, *зводити* – *звід*, *настроїти* – *настрій*, *обходити* – *обхід*; {e//i}: *злетітися* – *зліт*, *налетіти* – *наліт*, *потекти* – *потік*, *простертися* – *простір*; {o//i}: *заходити* – *захід*, *зводити* – *звід*, *переводити* – *перевід*, *переходити* – *перехід*, *підходити* – *підхід*, *реготати* – *регит*, *супроводити* – *супровід*, *уклонитися* – *уклін*, *ходити* – *хід*.

Якщо в українській мові комбінаторні зміни кінцевої приголосної морфемі, зумовлені контактом з іншими морфемами, мають прогресивну зумовленість, то комбінаторне варіювання голосних фонем у морфемі має регресивну зумовленість. У словотвірній морфології віддієслівних іменників сильніше виражені консонантні зміни при творенні похідних на



**-енн-, -інн-, -ій, -іль, -іж, \*ја**, а при творенні віддієслівних іменників, утворених способом нульової суфіксації, консонантні альтернації виражені слабше: {л'/л}: *обстріляти – обстріл*; {р'/р}: *виміряти – вимір, докоряти – докір*; {н'/н}: *обороняти – оборона*; {т'/т}: *тупотіти – тупіт*; {к'/ч}: *кликати – клич*; {ждж/зд}: *виїжджати – виїзд, роз'їжджатися – роз'їзд*; {з'/з}: *прив'язати – прив'язь*; {н'/н'}: *пристанути – пристань*; {т'/т'}: *пам'ятати – пам'ять*; переважають зворотні чергування {ж/г}: *поважати – повага, напружити – напруга, пружити –* *оказіональне пруж, обложити – облога*; {ч/к}: *перелічити – перелік, навчити – наука*; {шч/ск}: *пицати – писк, верещати – вереск*.

Зворотні чергування мають подвійне навантаження: по-перше, вони маркують напрямок дериваційного процесу при творенні мотивата; по-друге, вказують на зміну напрямку мотивації.

У таблиці представлені морфонологічні позиції, характерні для кожного морфонологічного різновиду нульсуфіксальних девербативів у сучасній українській мові.

Морфонологічні різновиди	Морфонологічні явища	Морфонологічні позиції	Приклади
1	2	3	4
1.1. 1.2. 1.3.	усічення, вокалічні і консонантні альтернації, модифікація наголосу	амбівалентна, палаталізації	<i>задумати – задум, кликати – клич, плакати – плач, набирати – набір</i>
2.1. 2.2. 2.3.	усічення, консонантні, рідше вокалічні альтернації, модифікація наголосу	амбівалентна, депалаталізації	<i>окрасити – окраса, ходити – хода, довіряти – довіра, охороняти – охорона</i>
3.1. 3.2. 3.3.	усічення, консонантні альтернації, модифікація наголосу	амбівалентна, палаталізації	<i>присвятити – присвята, жертвувати – жертва, калічити – каліка</i>
4.1. 4.2. 4.3.	усічення, консонантні і вокалічні альтернації, модифікація наголосу	палаталізації	<i>цілитись – ціль, пам'ятати – пам'ять, хотіти – хіть, покидати – покидь</i>

1	2	3	4
5.1.	усічення,	амбівалентна	<i>приймати</i> –
5.2.	модифікація		<i>прийми, мигати</i> –
5.3.	наголосу		<i>миги</i>

Аналізуючи морфонологічні особливості нульсуфіксальних питомих девербативів, необхідно звернути увагу на співвіднесеність твірних основ із різними структурними типами і з основами обох видів: *дозвіл* ← *дозволяти, дозволити*; *вияв* ← *виявляти, виявити*; *лопiт* ← *лопотіти, лопотати*; *клекіт* ← *клекотіти, клекотати*; *стрекіт* ← *стрекотіти, стрекотати*; *поділ* ← *поділяти, поділити*; *приліт* ← *прилітати, прилетіти*; *вис* ← *висіти, виснути*; *випас* ← *випасати, випасти*; *завіз* ← *завозити, завести*, *спокуса* ← *спокушати, спокусити*; *заповідь* ← *заповідати, заповісти* та ін. О.Ф. Пінчук наполягає на думці, що такі деривати правомірно співвідносити з основами різних структурних типів і, відповідно, з основами як доконаного, так і недоконаного виду [13, 56]. Девербативи типу *лопiт, тупiт, рокiт* та ін. мають подвійну словотвірну мотивацію: як від дієслів із суфіксом *-ом(a)*, так і від дієслів із суфіксом *-ом(i)*.

Віддієслівні іменники на *-іт*, утворені способом нульової суфіксації, іноді сплутують із віддієслівними іменниками із суфіксом *-іт*.

М.В. Кравченко зауважує, що лексеми *джеркіт, лопiт, рокiт, стрекіт* сформувалися шляхом безафіксного словотворення від дієслів *джеркотати* (*джеркотати*), *лопотати* (*лопотіти*), *рокотати* (*рокотіти*), *стрекотати* (*стрекотати*), а *-іт*, є лише фонемною структурою у складі цих іменників, а іменники із суфіксом *-іт* можуть формуватися від дієслів на означення повторюваного процесу, які не мають відповідників із суфіксами *-ом(a)*, *-ом(i)*: *цмокати – цмокiт, дзвякати – дзвякiт* [9, 35–36].

В.П. Олексенко зазначає, що до дієслів, які, приєднавши суфікс *-іт*, не переводять свої значення під граматичну предметність іменника, належать передусім ті, які виражають постійно здійснювану дію лексично, а не за допомогою суфіксів *-ом(a)*, *-ом(i)*. Дієслова даного типу передають звукові вияви істот та різних предметів, від них не утворюються дієслова за допомогою суфіксів *-ом(a)*, *-ом(i)*, що вказують на ритмічну повторюваність дії (*тьохкати – тьохкiт, рявкати – рявкiт*) [12, 217]. Отже, основними критеріями розрізнення віддієслівних іменників на *-іт*, утворених способом нульової суфіксації, від девербативів із суфіксом *-іт* є врахування структурних і семантичних особливостей дериватів.

Таким чином, при творенні девербативів, утворених способом нульової суфіксації, із словотвірним значенням абстрагованої дії (стану) найчастіше використовуються такі морфонологічні засоби як усічення, вокалічні і консонатні альтернації та модифікація наголосу (ММ «У + Ч + А»). Аналіз нульсуфіксальних девербативів дає підстави виділити такі морфонологічні моделі:

У + Ап

До

$$\begin{aligned}
 &U + A_k \\
 &U_H + C//C + A(k) \\
 &U + C//C' + A(k) \\
 &U + C//C' + A(k) \\
 &U_H + C'//C + A(k). \\
 &U_H + V//V + A(\pi) \\
 &U_H + V//V + A(k).
 \end{aligned}$$

Характерно, що саме відповідна морфологічна будова визначає готовність морфеми до тієї чи тієї зміни.

Морфологічні моделі мають різні набори морфологічних перетворень і характеризуються регулярністю (передбачуваністю, повторністю) і продуктивністю (широким діапазоном дії). Історично склалося, що український дієслівний корінь – відкрита структура, тому при творенні похідних іменників у всіх випадках відбувається усічення дієслівної фінали, також на межі морфем можуть відбуватися й інші морфологічні явища: консонантні альтернативи, (вокалічні – у кореневій морфемі), модифікація наголосу.

Фактичний матеріал засвідчує наявність механізмів впливу на зовнішній вигляд похідного словотворчих морфем: 1) вокалічні і консонантні альтернативи; 2) усічення дієслівної фінали; 3) нарощення суфіксальної морфеми; 4) модифікація наголосу.

Таким чином, близькість морфологічної будови фінали твірних основ семантично й етимологічно неоднорідних дієслів не може забезпечити однотипність і однорідність морфологічної поведінки у структурі похідних іменників, утворених способом нульової суфіксації.

Аналіз морфологічних особливостей нульсуфіксальних девербативів дає можливість зробити такі висновки:

1. На зовнішній вигляд віддієслівних іменників, утворених способом нульової суфіксації, впливають такі механізми, як вокалічні і консонантні альтернативи, усічення дієслівної фінали і модифікація наголосу.

2. Для питомих нульсуфіксальних девербативів характерні амбівалентні позиції, позиції палаталізації і депалаталізації.

3. Морфологічні зміни, що супроводжують творення девербативів, утворених способом нульової суфіксації, крім усічення, виявляють меншу регулярність.

### УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ММ – морфологічна модель;

{ } – морфологічний запис;

∅ – нульовий суфікс;

# – нульова морфонема зі змінною фонологічною репрезентацією;

V – будь-яка голосна;

C – консонантний формант у структурі морфеми,

// – символ чергування,

C//C' – консонантні альтернативи передньоязикових приголосних;

U – усічення дієслівної фінали, U<sub>H</sub> – усічення наголошеної дієслівної фінали,

A – зміна наголосу (π – префіксальний, k – кореневий, c – суфіксальний наголос);

Vb – дієслівна основа.

## БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бодуен де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию: В 2 т. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 1. – 324 с.
2. Булыгина Т.В. Проблема теории и практики морфонологического описания // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – 1975. – № 4. – С. 328–340.
3. Волков В.В. Словообразовательная парадигматика русских имен прилагательных и существительных: от анализа к синтезу // Актуальные проблемы русского словообразования: Сб. научн. статей. – Ташкент, 1982. – С. 98–117.
4. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова: Морфеміка. Словотвір. Морфонологія. – К.: Вища шк., 1999. – 207 с.
5. Грамматика современного русского литературного языка. – М.: Наука, 1970. – 767 с.
6. Земская Е.А. О понятии позиция в словообразовании // Развитие современного русского языка. Словообразование. Членимость слова. 1972. – М.: Наука, 1975. – С. 14–26.
7. Ильина Н.Е. Морфонология глагола в современном русском языке. – М.: Наука, 1980. – 147 с.
8. Касевич В.Б. Морфонология. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. – 180 с.
9. Кравченко М.В. Явище усічення у системі віддієслівних іменників // Мовознавство. – 1984. – № 3. – С. 32–36.
10. Кубрякова Е.С., Панкрац Ю.Г. Морфонология в описании языков. – М.: Наука, 1983. – 119 с.
11. Лопатин В.В. Русская словообразовательная морфемика. – М.: Наука, 1977. – 315 с.
12. Олексенко В.П. Словотвірні категорії іменника. 2-е вид. доп. і поліпш. – Херсон: Айлант, 2005 – 336 с.
13. Пінчук О.Ф. Словотвірна структура віддієслівних іменників сучасної української мови // Морфологічна будова сучасної української мови. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 35–82.
14. Реформатский А.А. Фонологические этюды. – М.: Наука, 1975. – 134 с.
15. Русская грамматика: В 2 т. / Под ред. Н.Ю. Шведовой. – М.: Наука, 1980. – Т. 1. – 783 с.; – Т. 2. – 709 с.
16. Третевич Л.М. Українські віддієслівні іменники з нульовим суфіксом // Мовознавство. – 1977. – № 6. – С. 61–68.
17. Третевич Л.М. Про словотвірну семантику віддієслівних іменників з нульовими суфіксами в сучасній українській мові // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. – К.: Наук. думка, 1983. – 120–129.
18. Толстая С.М. Морфонология в структуре славянских языков. – М.: Индрик, 1998. – 318 с.
19. Трубецкой Н.С. Основы фонологии. – М.: Изд-во иностр. л-ры, 1960. – 372 с.
20. Трубецкой Н.С. Некоторые соображения относительно морфонологии // Пражский лингвистический кружок: Сб. статей. – М.: Прогресс, 1967. – С. 115–119.
21. Уорт Д. Морфонология нулевой аффиксации в русском словообразовании // Вопросы языкознания. – 1972. – № 6. – С. 76–84.
22. Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia / Pod red. R. Grzegorzycowej, R. Laskowskiego, H. Wróbla. – Warszawa: PWN, 1984. – 560 s.
23. Mluvnické čestiny. Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfemika. Tvořené slov. – Praha, 1986. – 236 s.